

Grond onder de voeten

Door Frits de Lange

Op 31 mei 1985 is Frits de Lange gepromoveerd tot doctor in de theologie op een proefschrift over: Burgerlijkheid bij Dietrich Bonhoeffer. De samenvatting van zijn dissertatie is hieronder afgedrukt.

Het thema 'Burgerlijkheid bij Dietrich Bonhoeffer' omvat een tweetal probleemvelden. Allereerst de 'burgerlijkheid', voorzover met deze term de historische horizon beschreven wordt waarbinnen de theologie van Dietrich Bonhoeffer is ontstaan en tegen de achtergrond waarvan zij geïnterpreteerd dient te worden. In de tweede plaats 'burgerlijkheid' als expliciete vooronderstelling van en thema binnen Bonhoeffer's theologie. We schrijven, in het uitdiepen van deze beide velden, een theologische studie omdat we ons met het thema 'Burgerlijkheid bij Dietrich Bonhoeffer' plaatsen binnen de voortgaande dialoog met de christelijke traditie over de vraag wie God voor ons vandaag is.

We beginnen met de situering van het thema binnen het geheel van de theologie. (I.1) Via de Bonhoeffer-interpretatoren Heinrich Ott en Gustavo Gutierrez stuiten we op het begrip 'horizon', en met name laatstgenoemde theoloog maakt, als hij Bonhoeffer op de grens van de moderne tijd plaatst, daarbij gebruik van het woord 'burgerlijk'. Daarin staat hij niet alleen; het woord is gemeengoed geworden in de hedendaagse theologie, en dat veelal met een negatieve lading. Dit in tegenstelling tot Bonhoeffer zelf, die behalve kritisch zich ook lovend over het burgerlijke heeft uitgelaten.

Vervolgens zoeken we, via een hermeneutische verantwoording van het thema met behulp van de verstaansleer van H.G. Gadamer (waarbinnen het begrip 'horizon', naast dat van 'vooronderstelling' en 'gesprek' een fundamentele rol speelt), toegang tot de probleemstelling, zoals die hierboven geschetst is. (I.2)

In II.1 proberen we dan een zo helder mogelijk gebruik

van het woord 'burgerlijk' te maken. We omschrijven daar burgerlijkheid ideaaltypeisch als de levensvorm die vanaf de late middeleeuwen gaandeweg dominant is geworden in West-Europa, en de burger als het menstype dat zijn stempel gezet heeft op, alsook gestempeld is door deze levensvorm. De beschrijving van het burgerlijke in het volgende hoofdstuk probeert zowel de geschiedenis van de burger (zijn geboorte en crisis), de maatschappelijke structuur van de burgerlijke samenleving, als de burger zelf (zijn filosofie, zijn psychologie, zijn theologie) in beeld te brengen. (II.2)

Deze globale schets verenigt en concretiseert zich gaandeweg tot Bonhoeffer's specifieke historische horizon: het duitse 'Bildungsbürgertum' van 1870 - 1914. Met een excursus over Thomas Mann proberen we het typische van deze klasse en haar cultuur wat meer vlees en bloed te geven. (II.3) In leven en werk van deze literator komt bij uitstek het Duits-burgerlijke verstaan van humaniteit tot leven, dat in het gezin Bonhoeffer werd gecultiveerd.

Deel III, het hart van onze studie, wendt zich dan ook allereerst tot dit gezin, waarin Dietrich Bonhoeffer in 1906 werd geboren. Het blijkt dat het in een eeuwenlange traditie staat, die tot in het Schwäbisch Hall van de 15^e eeuw teruggaat. De geschiedenis van de familie Bonhoeffer sindsdien mag exemplarisch heten voor die van de burgerlijke emancipatie. Via de vader, Karl Bonhoeffer (1868-1948), krijgen we vervolgens een beeld van het academische 'Bildungsbürgertum' van de tweede helft van de 19^e eeuw. Het centrale begrip uit de burgerlijke emancipatie vormde tegelijk het doel van de opvoeding in het gezin Bonhoeffer: humaniteit verstaan als 'Bildung'. Waarden als tucht, vrijheid en verantwoordelijkheid stonden centraal in een pedagogie, die zich relatief vrij van de maatschappelijke druk van het zich ontwikkelende hoog-kapitalisme en in de luwte van de Duitse staatspolitiek kon ontwikkelen. Humaniteit gold er als hoogtepunt van cultuur, zozeer dat zij (zonder dat men daarbij nog erg 'christelijk' of 'kerkelijk' dacht) religieuze lading verkreeg.

In zo'n burgerlijk gezin oefende Dietrich Bonhoeffer menselijkheid in. Kunnen we dus spreken van de burger Bonhoeffer? Ja, maar zonder hem daarbij op zijn burgerlijkheid vast te leggen; hij was meer dan dat - christen bijvoorbeeld. (III.1)

Dat blijkt uit het verloop van zijn biografie, die we vervolgens op de voet gaan volgen. Het inferno van de eerste wereldoorlog, waarin Dietrich Bonhoeffer ongroeiende, betekende zo niet het einde, dan toch de crisis van het burgerlijk tijdvak. In de dood van zijn broer Walter

en het verdriet van zijn moeder daarover stortte voor Dietrich Bonhoeffer de burgerlijke droom zichtbaar ineem. Zijn keuze voor de theologie is mede door deze ervaring gekleurd.

Bonhoeffer studeerde theologie op de breuklijn van de burgerlijke epoeche: zowel bij de burgerlijke-liberale theoloog Adolf von Harnack als bij diens anti-burgerlijke tegenpool Karl Barth is hij in de leer geweest. Als lid van de eerste naoorlogse generatie stond hij voor een 'nieuw begin', maar als deelgenoot van een in haar hegemonie bedreigde klasse droeg hij de erfenis van de Duits-academische traditie in zich. Zijn dissertatie uit 1927 'Sanctorum Communio', draagt de sporen van deze dubbele positie, zowel in haar thema, haar methode, als in haar inhoud in zich. Bonhoeffer zoekt er in het kerkbegrip een antwoord op de vereenzaming van de mens, die in de Republiek van Weimar in het bijzonder in zijn eigen 'Bildungs'-klasse werd ervaren en gethematiseerd. Is SC dan enkel burgerlijke crisis-ideologie? Neen, zijn ecclesiologie is ook christelijke theologie, nader: christologie. De centrale notie van de plaatsbepaling, die later bij Bonhoeffer een beslissende rol zal spelen is er indringend aanwezig - zo dat zij ook de burgerlijke co-humaniteit overstijgt. (III.2)

In Barcelona staat Bonhoeffer voor het eerst op eigen benen en wordt hij des te dringender van de crisis van de burgerlijke cultuur doordrongen. Hij moet na het échec van 1918 'opnieuw beginnen', en zijn theologie uit deze jaren (1928/1929) legt rekenschap af van het feit dat met name het denken van Karl Barth en Friedrich Nietzsche hem daarin behulpzaam zijn. Een burger in crisis dus, maar desondanks nog steeds: een burger in crisis, die deel heeft en deel wil hebben aan zijn burgerlijke erfenis. (III.3)

Die echter steeds meer wordt bedreigd. Want het New York van 1930 en het Berlijn van 1931 sleuren Bonhoeffer steeds meer uit zijn rustend middelpunt en ontmemen hem steeds meer 'grond onder de voeten'. (III.4) Hij ontdekt de ander: de zwarte, de arme. Dat is tegelijk: de concrete mens, die er extra nos voor ons is: Christus. Bonhoeffer spreekt zijn solidariteit met deze mens uit. In 'Akt und Sein' (1931) lezen we hoe hij de moderne, in zijn identiteit bedreigde mens serieus wil nemen en hoe hij hem (evenals in SC) met het kerkbegrip van dienst wil zijn. Bonhoeffer verwacht veel van de kerk. Te veel? Ondertussen brokkelt het idealistische mensbeeld, samen met de ethiek van Bonhoeffer's academische traditie waarin hij grootgebracht was, steeds meer af. De schenping is een gevallen schepping, doceert Bonhoeffer in 1932/

1933 heel nadrukkelijk ('Schöpfung und Fall'), de wereld een vervloekte akker.

De 31^e januari 1933 onderstreepte dat enkel nog. Het fascisme dat met Hitler toen de macht overnam, betekende het einde van de burgerlijke utopie, de ontplooide humaniteit, juist omdat de bürger (in politieke machteloosheid en economische machtsdrift) had gefaald. Deze cultuur wáár-schuwen, bleek al te vergeefs en te laat; Bonhoeffer bréékt met haar, met zijn gezin, met de academische theologie, met de collaborerende kerk, met de staat.

Maar we plaatsen een vraagteken. Want ongetwijfeld verschuift Bonhoeffer's aandacht voor het burgerlijke in deze periode (1933-1939) naar de rand van zijn theologie, maar zij verdwijnt daarmee niet geheel. Noch in zijn biografie, noch in zijn theologie. We lichten dat toe aan de hand van het boek 'Nachfolge'. Bonhoeffer fundeert er zijn theologie in de eschatologie: vanuit de overtuiging dat er een beslissend eindconflict gaande is tussen de komende God en des duivels macht over het bestaande acht hij deze wereld rijp voor afbraak en het blijven binnen haar ordeningen enkel geboden omdat men er een frontale aanval kan ondernemen op haar fundamenten. Toch waardeert Bonhoeffer in 'Nachfolge' het burgerlijke niet enkel zijns ondanks. Al is het aan de rand, nog steeds vinden we er een leer van de 'Erhaltungsordnungen' in terug, waarin het goed-burgerlijke in gezin, economie en politiek theologisch onderdak wordt verleend. En bovendien, is de breuk met de cultuur niet ongelegd door die cultuur zelf? De christen is een verdreven burger, buiten de poorten van de stad verbannen. Maar zelfs daar is hij nog solidair, op de wijze van Christus: door een plaatsbekledend lijden. (III.5)

De goede burger is dus nooit helemaal uit Bonhoeffer's theologie verdwenen. Maar vanaf 1939 treedt hij breeduit op de voorgrond. (III.6) Bonhoeffer raakt betrokken in het politiek-militaire verzet tegen Hitler, waarop voluit de kwalificatie 'burgerlijk' (behalve ook die van 'elitair', 'conservatief' en 'christelijk') van toepassing is. Opnieuw verheldert de biografie de theologie. Deze laatste kan immers in de periode 1939-1943 in hoge mate omschreven worden als verzetsideologie. We illustreren dat aan het essay 'Nach Zehn Jahren' en ontdekken dat de horizon van Bonhoeffer's theologie verschoven is van kerk naar cultuur, van eschatologische afbraak naar na-oorlogse wederopbouw. Dat wordt duidelijk in het fragment gebleven hoofdwerk uit deze periode, de 'Ethik'. Het bondgenootschap dat er geponeerd wordt tussen 'Christus en de goeden' rust -en Bonhoeffer zegt het zelf- in ervaring. De goede burger is er dus nog, en hij oriënteert zich bovendien meer dan hij ge-

daan heeft op het christelijk geloof. Een gegeven, dat volgens Bonhoeffer de westerse cultuur voor een geheel nieuwe situatie stelt: christen en burger, kerk en 'Bildungs'-cultuur vinden elkaar aan de afgrond van het Niets, na een secularisatie- en emancipatiegeschiedenis van een paar eeuwen, in de schoot van de christelijke kerk terug. Behalve verzetsideologie wordt de 'Ethik' zo ook apologetiek: Bonhoeffer laat er het Westen theologisch in beslag nemen door Christus, zonder dat dit op kosten gaat van de mondigheid van de burger. Integendeel, juist onder de 'Anspruch' van Christus ontwikkelt de cultuur haar 'Eigen-gesetzlichkeit' bij uitstek.

In de mandatenleer schtst Bonhoeffer dan de omtrekken van zo'n cultuur onder het beslag van Christus. Zij lijkt echter meer (19^e eeuws, Duits) verleden in zich te bevatten dan (20^e eeuwse, Europese) toekomst.

In elk geval is de na-oorlogse geschiedenis andere wegen gegaan. Bonhoeffer heeft dat kunnen vermoeden: het burgerlijk verzet werd onderdrukt, hijzelf werd gearresteerd, en de aanslag van 20 juli 1944 op Hitler mislukte. Bonhoeffer's gevangenschap in Tegel (daaraan is ons laatste hoofdstuk, III.7, gewijd) staat allereerst in het teken van het overleven. En Bonhoeffer overleeft -als burger, als 'Gebildete'. Hij mobiliseert daartoe zijn burgerlijk verleden, evalueert het en conserveert het o.m. in het drama en de roman die hij in de gevangenis is begonnen te schrijven ('Fragmente aus Tegel'), nadat hij het in de literatuur van de 'burgerlijke realisten' van de 19^e eeuw terug had gevonden.

We bespeuren in drama en roman echter ontwikkeling. Deze doorloopt een weg van elitair isolement naar solidaire openheid, van conservering van het verleden naar oriëntering op de toekomst. Zij loopt tenslotte uit op (en maakt mogelijk) de theologische wending die Bonhoeffer in de laatste periode van zijn gevangenschap onderneemt. Het échec van het burgerlijk verzet en de waarneming en de verwerking van zijn gevangeniservaring resulteren in de erkenning van een na-burgerlijke, 'religieuze' wereld. Maar let wel, dit is een *burgerlijke* erkenning: Bonhoeffer verplicht deze wereld, waarvan hij slechts omtrekken kon vermoeden, tot haar mondigheid. Hij blijft tot het laatste toe trouw aan zijn traditie: zij sterft, maar op bijbelse wijze: als een graankorrel die in de aarde valt. ('Gedanken zum Tauftag'). In Bonhoeffer's theologie van het 'arcanum', het 'er-zijn-voor-anderen' van Jezus en de 'Diesseitigkeit' van het christelijk geloof draagt hij al een beetje vrucht.